

לא במוזיאון ייפול האסימון

מאת: אוריאל פיינרמן

"רק שרידי קירות יעידו מה שפה היה"

במהלך המסע לפולין פוקדות משלחות הנוער בתי-כנסת רבים, המשקפים את החיים היהודיים שהיו ואינם עוד. לרוב הפכו בתי-כנסת אלה למוזיאונים. כך לדוגמה, בתי-הכנסת בלנצוט ובטיקוצ'ין, שאמנם נפגעו בתקופת השואה אך שופצו לטובת ציבור המבקרים, יהודים כפולנים. בשני בתי-כנסת אלה נוקו הקירות, נחשפו כתובות מימים ימימה, ולאחר עבודות שחזור, מדויקות פחות או יותר, ניתן לקרוא את קטעי התפילות והפיוטים אשר עיטרו בעבר את אולמות התפילה.

גם בבתי-הכנסת שבקרקוב, נחשפים המבקרים למקומות שהם, לאמתו של דבר, מוזיאונים. כך ה"אלטשול", בית-הכנסת העתיק של יהודי קאז'ימייז', שמשמש כשלוחה של המוזיאון ההיסטורי של העיר קרקוב, כאגף לתולדות היהודים ותרבותם. כך בית-הכנסת "אייזיק", שנוסף לכתובות המשוחררות, ניתן לראות בו סרטים ותערוכות על יהודי קרקוב לפני מלחמת העולם השנייה. אפילו בתי-הכנסת שלכאורה אינם משמשים כמוזיאונים, כמו ה"טמפל", פתוחים לציבור, לאחר שבוצעו בהם שיפוצים.

לדעתנו, אם כי הביקור בבתי-הכנסת בפולין מאפשר, אכן, להתרשם מחיי היהודים בעבר, אין פירושו של דבר שהתלמידים מפנימים את **תובנת החורבן** הנורא שפקד את קהילות בימי השואה. לא רק שכיבת-כנסת "נוז'יק" בוורשה ובית-כנסת "הרמ"א" בקרקוב משמשים כיום כבתי-תפילה פעילים ועל כן נראים נקיים ומסודרים, אלא שגם בתי-הכנסת האחרים שתוארו לעיל נתפסים כפינות חמד, בשל עבודות השיפוץ המוצלחות. אמנם מלווה הביקור בלנצוט או בטיקוצ'ין בהסברים המדגישים ש"כבר אין יהודים בעיירה ובית-הכנסת הוא עדות למה שהיה ואיננו עוד", אך קשה להפנים את התובנה הזאת, כשהקירות כל-כך מרשימים, הספסלים כאילו מחכים למתפללים, סידורים וספרים מונחים על סטנדרים, ואפילו השירותים – פרט חשוב במסעות בפולין – משופצים ונקיים, כמו בטיקוצ'ין. בסופו של דבר, בתי-כנסיות הם הוכחה לעובדת קיומן של קהילות יהודיות בפולין בעבר, אך אין די בהתרשמות כללית שבביקור כדי לחוש ולהפנים את האבדון של קהילות ישראל בימי החורבן.

יש לזכור שהתלמידים אינם זוכרים את פרטי ההדרכה ואת תוכנה, אלא התרשמויות ותמונות הנחרתו בזיכרון. ניתן להעריך, שלאחר הביקורים בבתי-הכנסת המשופצים בקרקוב, בוורשה, בטיקוצ'ין ובלנצוט, יחזרו ארצה עם תובנה, שיש בתי-כנסיות בפולין, שהם יפים למראה, ושהם – כך בתחושתם – מייצגים, ככל הנראה, את כלל בתי-התפילה במקומות אחרים שלא היה סיפק בידם לבקר בהם. כלומר, ההתרשמות היא שמבנה ציבורי יהודי העומד על כנו הוא הסטנדרט לכלל בתי-הכנסיות בפולין. וזאת, כמוכן, התרשמות מוטעית. רוב רובם המכריע של בתי-הכנסיות נשרפו או חוללו, כך שאלה שהפכו למוקדים תיירותיים הם הם היוצאים מן הכלל שאינם מצביעים על הכלל. טוב היה, אם התפעלותם של המבקרים בבתי-הכנסת בטיקוצ'ין או בלנצוט הייתה נובעת מהמפגש עם מבנים העומדים על תלם – שהרי הסטנדרט הוא שרוב בתי-הכנסת נחרבו בשואה – ולא רק ממראה היופי הקורן מהקירות המשופצים.

מהבחינה הזאת, מומלץ למדריך המבקר בבית-כנסת חרב, שלא לומר מראש שהולכים לראות מקום שכבר אינו קיים. עוצמת המפגש עם המקום תהיה חזקה במיוחד, אם התלמיד ירד מהאוטובוס עם מוכנות נפשית לראות את בית-הכנסת הגדול של ביאליסטוק או את בית-הכנסת העתיק של טרנוב, ובהגיעו למקום יגלה אנדרטה בלבד בצורת כיפת ברזל או ארבעה עמודים מבודדים ברחבה ציבורית. ההפתעה שבגילוי תחזק אצל המבקר את התובנה, שדווקא **האין צריך להיות הסטנדרט ולא היש**.

כיוון שלא בבית-כנסת מוזיאוני ייפול האסימון, אנו מציעים להוסיף בכל מסע בפולין ביקור בבית-כנסת אחד לפחות, שהחורבן עדיין ניכר בו. דווקא בין קירות מתפוררים, גג המט ליפול, ארון קודש הרוס, כתובות מחוקות למחצה, ציורי קיר דהויים ולכלוך על רצפה מפורקת, חשים המבקרים את סערת החורבן, כאילו חלפו הגרמנים במקום ימים ספורים לפני כן. עד שגם בתי-כנסיות אלה ייפתחו לקהל כאתרי תיירות לאחר עבודות שיפוץ ושחזור, כפי שניתן להעריך מפנייתן של רשויות מקומיות רבות

לגיוס מקורות מימון, אנו ממליצים לבקר ב"שמורות היסטוריות" אלה, המקרינות אותנטיות וחורבן ולא מלאכותיות מוזיאוניות.¹ במאמר זה, נבקש להמליץ על ארבעה בתי-כנסיות, שחורבותיהם משמשות אנדרטאות חיות לימים עברו. נוסף שאין בהמלצתנו זו כוונה לוותר על בתי-הכנסת האחרים. ההצעה היא להוסיף ולו בית-כנסת "חורבתי" אחד בלבד, שכפי שכתב מרדכי גבירטיג בשירו "העיירה בוערת", "רק שרידי קירות יעידו מה שפה היה".

1. בית-הכנסת ברימנוב (Rymanow)

רימנוב נמצאת כ-75 ק"מ מדרום לזשוב, באזור הררי יפהפה המאפיין את דרום-מזרח פולין. הקהילה המקומית נחשבת לאחת הקהילות היהודיות העתיקות בפולין. תקופות ארוכות התמחו יהודי העיר בייבוא של יין הונגרי. לכאורה היה העיסוק הזה אסור על היהודים, שכן מדובר בהנאה מיין נסך. על כן אסר המהר"ם מלובלין, הוא ר' מאיר בן ר' גדליה, על יהודי רימנוב לעסוק בייבוא יין הונגרי. ואולם, יהודי העיירה סירבו לקבל את פסק ההלכה של הרב מלובלין, שכן הייתה זאת, לדעתם, גזירה שאין הציבור יכול לעמוד בה. עם הזמן הניחו הרבנים לבני רימנוב להמשיך בעיסוקיהם. בשנת 1921, היו בעיירה כ-1,400 יהודים.

צילום: ד"ר עידו יציב

בית-הכנסת העירוני נמצא לא הרחק מהרינק, בפינת הרחובות "פיינקה" (Pienka) ו"קילינסקייגו (Kilinskiego). בשל חשש התמוטטות גודרה חורבת בית-הכנסת, אך בעזרת המדריך הפולני ניתן להגיע אל התושב המקומי המחזיק במפתחות המתאימים. מסיבה בטיחותית מומלץ שלא להכניס קבוצה אל פנים בית-הכנסת, ועדיף להסתפק בתצפית מדלת הכניסה אל עבר החלל הפנימי. ידוע כי כבר במאה ה-16 עמד בית-כנסת בעיירה. בית-הכנסת החרב נבנה בין השנים 1700 ל-1726, והוא יכול להעיד על מקומה החשוב של הקהילה היהודית בעיר. כיום עומד בית-הכנסת בשיממונו, ללא גג וללא רצפה. באמצע האולם נותרו ארבעת העמודים שעמדו מסביב לבימה, כמקובל בבתי-כנסת בפולין. פה ושם ניתן לזהות על הקירות שרידים של כתובות או ציורים, דוגמת נמר, אריה או הכותל המערבי.

¹ למותר לציין, שאין בדברים אלה כדי לבקר את עבודות השימור שנעשו בבתי-הכנסת השונים. במקומות רבים, ללא פעולות השיפוץ היו בתי-הכנסת נהרסים עד הייסוד, הן בגלל פגעי הטבע הן בעזרתם האדיבה של מפגעים מקומיים. אנו מתייחסים כאן לתובנה הדרכתית בלבד, המזמינה את המדריכים לבקר ב"חורבות" ולא רק במוזיאונים. כיוון שחלק מבתי-הכנסת המוזכרים בהמשך עומדים בסכנת התמוטטות, יש לקוות כי בעתיד יימצאו התקציבים לשימוריהם.

במקום רצפה מכסה צמחייה את השטח הפנימי. מעל שרידי הגג המעטים, שעוד נותרו על כנם ושמטים ליפול ברוח חזקה או בסערה, גדלים עצים, מחזה שאינו יכול להשאיר אדיש את המבקר במקום.

צילום: ד"ר עידו יציב

נוסף לבית-הכנסת נמצא בפאתי העיר בית-קברות מרשים, עם כ-200 מצבות הפזורות במדרון. הדמות המפורסמת הקבורה באוהל הצדיקים, בכניסה לבית-הקברות, היא זו של ר' מנחם מנדל מרימנוב, מייסד המרכז החסידי החשוב בעיר, במחצית הראשונה של המאה ה-19. ר' מנחם מנדל היה תלמידו של ר' אלימלך מליז'אנסק. לפי האגדה החסידית, הוריש ר' אלימלך בצוואתו את תכונותיו המיוחדות לארבעה מתלמידיו הבכירים: ר' יהושע השל מאפטא קיבל את כוח הדיבור, החוזה מלובלין – את כוח הראייה, המגיד מקוז'ניץ זכה לכוח הלב, ומנדלה מרימנוב ירש את כוח השכל. שלושת הצדיקים האחרונים ביקשו להחיש את הגאולה בעת מלחמות נפוליאון, ואולם הם נפטרו כולם באותה שנה (1814-1815). בהקמת מרכז חסידי ברימנוב פעל ר' מנחם מנדל לאחיזת החסידות בגליציה כולה.

2. בית-הכנסת בפשיסחא (Przysucha)

פשיסחא ממוקמת באמצע הדרך שבין ראדום לפיוטרקוב, כשעה ורבע נסיעה מצפון לקיילצה. בית-הכנסת המרשים נמצא בכיכר סטפאנה ז'רומסגיגו (Plac Stefana Zeromskiego). עד שהמדרוך הפולני ניגש להביא את מפתחות הכניסה לבית-הכנסת ולבית-הקברות הסמוך, מומלץ להצביע על ה"קונה", שמשמאל לשער הכניסה. הקונה היה מעין עמוד קלון, ששימש כאמצעי הענשה והשפלה כנגד בן קהילה שסרר מהדרך המקובלת בקהילה. אפשר להדגים את שימושו על אחד התלמידים (!), בסגירת הטבעת מסביב לצוואר. בית-הכנסת של המתנגדים נבנה בין השנים 1764 – 1777. גם כאן העזובה מדברת בעד עצמה. במרכז האולם ניצבים ארבעת העמודים שהקיפו את הבימה. ביניהם הוצבו תמיכות מברזל למנוע התמוטטות. על הקירות מופיעים קטעי תפילה וציורים, שפגעי הזמן גרמו לדהייתם. גם חלק מארון הקודש שרד, על העיטורים שמעליו. בפרוודור הכניסה לבית-הכנסת עולה גרם מדרגות לעזרת הנשים, ואולם מומלץ שלא לטפס עליו באין מעקה בטיחות.

בית-הקברות של פשיסחא נמצא כעשר דקות הליכה מבית-הכנסת. בכניסה אליו בולטים אוהלי צדיקים, שבימני שבהם קבורים ר' יעקב יצחק, הידוע בכינויו "היהודי הקדוש", ור' שמחה בונים. השניים היו תלמידיו של החוזה מלובלין, ואולם הם פרשו מרבה, באקט של מרידה לא שגרתית, ועברו לפשיסחא שבה הקימו מרכז חסידי חשוב. הביקורת כנגד דרכה של לובלין הייתה, בעיקר, על הרדידות האינטלקטואלית שאפיין את המרכז החסידי בעיר. בפשיסחא ביקשו להחזיר ללימוד התורה את כבודו האבוד. גם ה"אינפלציה" בכמות הצדיקים שיצאו מלובלין הטרידה את היהודי הקדוש, שהיה רגיל לומר ש"קל יותר לעשות נסים ונפלאות מלהיות יהודי". בשנת 1921 חיו בפשיסחא כ-3,200 יהודים.

3. בית-הכנסת בדומברובה טרנובסקה (Dabrowa Tarnowska)

דומברובה טרנובסקה ממוקמת כעשרים ק"מ מצפון לטרנוב. במרכז העיר, ברחוב ברק יוסלביץ (B. Joselewicza), ליד תחנת המשטרה, מתרומם בית-הכנסת המקומי, אשר נבנה בשנת 1865, מתרומת הגביר אייזיק שטרן. בית-כנסת זה היווה תחליף לבית-התפילה הקודם, העשוי מעץ, שנבנה בסוף המאה ה-17. בגלל חשיש להתמוטטות, נאסרה בשנותיים האחרונות הכניסה לבית-הכנסת, השטח גודר והדלתות נאטמו. ואולם, גם בסיבוב מסביב למבנה המונומנטאלי, ניתן להתרשם מפארו והדרו. בצד האחורי של בית-הכנסת, ליד תחנת המשטרה, ניתן להתבונן בחזית מרובת קשתות, שקיבלה את פניו של המתפלל. החזית הייחודית הזאת נבנתה בשנת 1937, כך שבאי בית-הכנסת נהנו ממנה שנתיים ימים בלבד. מדהים הוא, שלקהילה בת 2,400 יהודים היה בית-כנסת מפואר כל-כך.

צילום: דבורה גלר

בארבעת הפינות העליונות של שני המגדלים שבצדי החזית מופיעים ארבעה ציורים, על-פי המשנה "הווי עז כנמר וקל כנשר, רץ כצבי וגיבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים" (אבות ה', כ"ד). לאורך החלק העליון של הקירות החיצוניים, נראים שנים-עשר המזלות עם שמותיהם כתובים בעברית. בצד החיצוני הקדמי, בקדמת בית-הכנסת, חקוקה כתובת, המבוססת על הפסוק הידוע מספר ישעיהו והמזכירה את שלושת הנדבנים שתרמו להרחבת בית-הכנסת: "ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם טוב מבנים ומבנות שם עולם אתן להם ל...". מבין החלונות שבחזית הקדמית, ניתן להבחין בפרסקאות הצבעוניות, המעטרות את הקירות הפנימיים. בימי השואה הפכו הגרמנים את בית-הכנסת למחסן, שנשאר במקום עד לשנות ה-70. בפרוודור הכניסה התפללו אחרוני היהודים שחיו בעיר אחרי השואה. אחרון היהודים, שמואל רוט, נפטר בשנת 1995. בקרבת בית-הכנסת, מעבר לכביש, נמצא בית-הקברות היהודי. למבקשים להיכנס פנימה, ניתן להתקשר לאחראי, על-פי מספר הטלפון הרשום על שער הכניסה. בבית-הקברות קבור ר' דוד אונגר, תלמידו של החוזה מלובלין, שייסד בעיר מרכז חסידי חשוב. סיפור של מעשה אומץ התרחש בבית-הקברות המקומי בימי השואה: "ביום שישי אחד לקחו הגרמנים את רבי חיים יחיאל מדומברוב אל בית-הקברות, אותו ועוד עשרים יהודים מבני העיר עמו. שם ציוו עליהם לחפור את קבריהם. שעתם של הגרמנים לא דחקה להם. עמדו היהודים בתוך קבריהם והתפללו את תפילות קבלת שבת, שבת המלכה. לאחר התפילה בירך הרב את הציבור הקטן וגם את כורי-הקברים היהודים שהיו שם דרך קבע, בברכת 'גיט שבס', והתחיל לשיר, כמו בכל ערב שבת, 'שלום עליכם מלאכי השלום'. הוא אמר קידוש – קידש את השבת על שתי חלות שכורי-הקברים הצליחו להגניב אליו, ולימד תורה – פירש את כ"ב אותיות האלף-בית שבהן נכתבה התורה. בשעת הלימוד התלטה רוחו והוא נשא

את קולו ושר. התלהבותו של הרב רובין סחפה אף את שאר היהודים והם התחילו לשיר ולרקוד, וכך חגגו את השבת, ולא נתנו את דעתם על הגרמנים, שעמדו סביב הקברים ובידיהם מקלעים מוכנים לפעולה".²

4. דז'יאלושיצה (Dzialoszyce)

כדי להגיע לדז'יאלושיצה, נוסעים מקרקוב צפונה לכיוון קיילצה, עד למיחוב (Miechow), שבה פונים מזרחה בכביש 769 וכעבור נסיעה של חצי שעה מגיעים לעיירה. בית-הכנסת נבנה באמצע המאה ה-19, בסגנון ניאו-קלאסי, והוא כיום חורבה מרגשת, נטולת גג, שרק הקירות החיצוניים על החלונות הגבוהים והמעוגלים כלפי מעלה נותרו מהמבנה המקורי. בעבר הייתה דז'יאלושיצה מרכז מסחרי שהתמחה בעורות ובפרוות. לפני השואה התגוררו בעיירה כ-7,000 יהודים, שהיו כ-70% מהאוכלוסייה המקומית. רובם נשלחו למחנה בלז'ץ, האחרים נרצחו בקבר אחים ליד בית-הקברות ניצבת אנדרטה לזכר הקהילה היהודית המקומית. דרך אגב, אחד היהודים שנולד בעיירה וחי בה עד לגיל בר-מצווה, שאז עבר להתגורר בקרקוב, הוא השופט בדימוס משה בייסקי, שבין יתר תפקידיו עמד, במשך שנים רבות, בראש הוועדה לחסידי אומות העולם ביד ושם.

צילום: ג'ק' גולדשטיין

² מתוך: אליעזר ברקוביץ, עמו אנכי בצרה, הוצאת יד ושם, ירושלים תשמ"ח, עמ' 72.